

СУТЬ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ НА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТТЯХ

У статті розглядається понятійний апарат дослідження, уточнюються поняття «творчість», «творчий потенціал», «факультативні заняття». Для аналізу змісту, структури творчого потенціалу вивчаються різні підходи до вивчення цього поняття. Пропонується власна дефініція факультативних занять, підкреслюються цілі і завдання.

Ключові слова: творчість, творчий потенціал, факультативні заняття.

В статье рассматривается понятийный аппарат исследования, уточняются понятия «творчество», «творческий потенциал», «факультативные занятия». Для анализа содержания, структуры творческого потенциала изучаются различные подходы к изучению этого понятия. Предлагается собственная дефиниция факультативных занятий, подчеркиваются цели и задания.

Ключевые слова: творчество, творческий потенциал, факультативные занятия.

In the article examined vehicle concept of researching, concepts of «creation» are specified, «creative potential», «optional employments». For the analysis of maintenance, the structures of creative potential are examined different ways of studying this own concept definition of optional employments, underlined purpose and task is offered.

Key words: creation, creative potential, optional employments.

Постановка проблеми. Зміни, що відбулися в різних сферах суспільного життя, приводять до значних зрушень у системі організації і функціонуванні вищої освіти. Перебудова системи зовнішньоекономічної діяльності підприємств, зміна політичної свідомості суспільства підвищують попит на висококваліфікованих фахівців із розвиненим творчим потенціалом. Ця потреба є на сучасному етапі однією з актуальних проблем політичної, економічної, суспільної, соціальної і духовної сфер суспільства, в якому відбувається усвідомлення того, що позиція особистості, її творчий потенціал і творча самореалізація багато в чому залежать від розвитку якості освіти.

Пріоритет загальнолюдських цінностей зумовив таку зміну суті навчального процесу в сучасній вищій школі, яка б забезпечувала розкриття і розвиток потенційних творчих можливостей особистості, сприяючи її саморозвитку і самореалізації.

Усе це стає сьогодні однією з умов розвитку професійних компетенцій сучасного фахівця й акцентує увагу на додатковому навчанні, яке можливе в межах навчальних закладів.

Накопичений багатий освітній і виховний досвід, спрямований на розвиток творчого потенціалу студентів і їх саморозвиток, особливо актуальний з огляду на нагальні проблеми в сучасній вищій школі.

Існує проблема недостатнього науково-педагогічного осмислення на сучасному рівні, розвитку творчого потенціалу, творчого мислення, творчої мотивації студентів на факультативних заняттях.

Аналіз актуальних досліджень. Розвиток творчої особистості, творчих здібностей, творчого мислення висвітлювали у своїх роботах: В.І. Андреев, В.С. Біблер, О.Г. Богданова, Д.Б. Богоявленська, В.М. Вергасов, Дж. Гілфорд, А.В. Жуганов, Г.Е. Журавльов, В.І. Загвязінський, В.П. Зелеєва, І.Я. Лернер, А.Н. Лук, Н.П. Міловзорова, Г. Нойнер, Н.П. Обухова, К.К. Платонов, Е.Я. Пономарьов, Ф.Л. Ратнер, Б.М. Теплов та ін. Проблеми творчого потенціалу були присвячені роботи Е.Н. Баластаєвої, Д.Б. Богоявленської, А.В. Брушлинського, Г.Х. Валеєва, Г.В. Глової, Ц.Р. Глухової, А.Н. Лук, А.М. Матюшкіна, Г.С. Моляко, Г.Л. Піхтовникова, І.П. Підласого, В.Г. Риндак, М.І. Ситникової, Л.В. Сохань, В.А. Тихоновича та ін. З огляду на питання обдарованості, креативності особи, її творчої активності проблема розвитку творчого потенціалу висвітлюється в зарубіжних дослідженнях Дж. Гілфорда, Ф. Барона, К. Тейлора, П. Торренса, Д. Л'юїса, Ф. Джексона, Р. Стернберга, Дж. Рензуллі та ін. До проблеми факультативних занять зверталися свого часу багато дослідників, а саме: Ю.К. Бабанський, Б.Т. Ліхачов, І.Ф. Харламов, Р. Нойнер, Е.І. Пассов, М.В. Ляховицький, С.Ф. Шатілов та ін. Думки їх значною мірою відрізняються одна від одної.

Мета статті – розглянути понятійний апарат дослідження, уточнити значення понять «творчість», «творчий потенціал», «факультативні заняття».

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука представляє людину як творчу істоту, що перетворює світ, відбудовує нові відносини і самого себе, розкриває себе у творчій діяльності. Творчість, на думку Н.Н. Нечаєва, абсолютна для всіх. Вона не пов'язана безпосередньо з видом занять, професією, а виражає наявність суперечностей між можливостями людини і необхідними вирішеннями завдань [19, с. 15]. Тому творити може будь-хто: інженер, лікар, викладач, студент.

Правомірний вислів А.В. Жуганова з цього приводу. Він зазначає: “Люди народжені для творчості – це їх багатство, право і основа долі. Творчість – це відродження, вічне джерело молодості; творчість додає свіжості, оригінальності і значущості всьому, чим ми займаємося, про що думаємо і що відчуваємо. У творчості ми використовуємо свої унікальні можливості і виражаємо неповторність наших думок і відчуттів. Кожним творчим проявом ми розвиваємо силу особистості, якій доступне творення” [12, с. 18].

Вітчизняний філософ Н.А. Бердяєв зазначав, що «до творчості покликана всяка людина, вона пронизує практично всі види людської діяльності» [3, с. 23].

Творчість є будівельною діяльністю, породжує якісно нове, характеризується неповторністю, оригінальністю, в будь-якому її вигляді виключає шаблони, одноманітність, повтори. Саме творчість є виникненням якісно нових ідей і предметів і вимагає різноманіття в єдності [12, с. 10–11].

У психолого-педагогічній літературі існує безліч різних підходів до визначення поняття “творчість”. Більшість із них зводиться до того, що творчість в найширшому сенсі розглядається як діяльність, що породжує щось якісно нове (таке, чого ніколи раніше не було), оригінальне [22, с. 154]. Але найцікавішими, такими, що допомагають нам осмислити суть даного поняття та відрізняються своєрідним баченням цієї проблеми, доповнюючи інші визначення, є думки таких авторів.

Так, Л.С. Виготський зазначає: «У щоденному житті, що оточує нас, творчість є необхідною умовою існування» [6, с. 52].

В. Тернер, С.К. Данн вважають, що творчість – це здатність вибратися зі звичної розумової колії, спостерігати проблеми з різних точок зору [18, с. 178].

З ними погоджується і Е. ван Ейнен, стверджуючи, що “... творчість має місце тільки тоді, коли ми відмовляємося від упередженої думки і звички і, отже, проникаємо в кожен нову ситуацію” [11, с. 63].

Г. Нойнер, В. Калвейт, Х. Клейн називають “творчість” одним із найважливіших прогресивних елементів людської культури [20, с. 84].

І.Л. Лернер, визначаючи творчість як діяльність, що породжує щось якісно нове і неповторне, зазначає, що навчання творчості дає інструмент для самостійного пошуку рішення недоступних проблем і є стимулом саморозвитку і самовиховання [15, с. 33].

Л.М. Попов убачає джерела зародження творчості в здатності живої матерії до віддзеркалення. Людина самостійно активно бере участь у процесах віддзеркалення і взаємовідображення багатомірного, поліоб'єктного світу і свого внутрішнього світу [23, с. 72].

Ураховуючи особливості більшості думок з приводу «творчості», найбільш вдалими і повними, на наш погляд, є визначення В.І. Андреева. Творчість, як він вважає, – це один із видів людської діяльності, спрямований на вирішення протиріччя (рішення творчої задачі), для якої необхідні об'єктивні (соціальні, матеріальні) і суб'єктивні особові умови (знання, уміння, творчі здібності), результатом якої є новизна й оригінальність, особиста і соціальна значущість, а також прогресивність [1, с. 49].

З огляду на це визначення для творчості характерні: а) наявність суперечної, проблемної ситуації або творчого завдання; б) соціальна й особиста значущість і прогресивність (тобто вона робить внесок до розвитку суспільства і особи); в) наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов, умов для творчості; г) наявність суб'єктивних (особових якостей – знань, умінь, особливо позитивної мотивації, творчих здібностей особи) передумов для творчості; д) новизна й оригінальність процесу та результату.

На думку В.І. Андреева, якщо з названих ознак свідомо виключити хоча б одну, то творча діяльність або не відбувається, або діяльність не може бути названа творчою [1, с. 49].

Запропоноване В.І. Андреевим визначення «творчості», зачіпає, на наш погляд, особову і соціальну спрямованість творчої діяльності, необхідність наявності позитивної мотивації, гуманної мети у суб'єкта, який творить, що є дуже важливим для характеристики творчості взагалі і для педагогічної творчості зокрема.

Доведено, що творчість виявляється і розвивається у творчій діяльності, а творчість і творча діяльність об'єктивно припускають і творчу активність особи. Вважається, що творчість є вищою формою активності і самовдосконалення особи [13, с. 4].

Творча активність – це найважливіша межа особи, оскільки є здатністю змінювати навколишню дійсність відповідно до власних потреб, поглядів, цілей. Вона виявляється в енергійній, інтенсивній діяльності в праці, навчанні, суспільному житті, різних видах творчості [4, с. 19].

На підставі вищезазначеного, вважаємо правомірними розглядати творчість не тільки як вищу форму активності людини, але й одночасно і як його характеристику, що свідчить про високий рівень розвитку такої інтегральної якості особи як творчий потенціал.

Гуманістичне виховання, яке утверджується в нашій країні, робить актуальною проблему персоналізації професійної підготовки фахівців, повного розкриття творчого потенціалу особи. Розвиток позитивних можливостей і особливостей особи, стимулювання її творчої самореалізації і саморозвитку – головні вимоги сучасної освіти. Ці положення, а також твердження В.В. Давидова про те, що «особою є людина, що володіє певним творчим потенціалом» [10, с. 112], мають принципове значення для нашого дослідження.

У Великій Радянській енциклопедії поняття «потенціал» (від латинського – «сила») розглядається як засоби, запаси, джерела, які наявні і можуть бути мобілізовані, задіяні, використані для досягнення певної мети, здійснення плану рішення певного завдання; як можливості окремої особи, суспільства, держави у певній сфері [7, с. 331].

Як внутрішня структура людини, в якій інтегруються його загальні здібності як індивіда і спеціальні здібності як суб'єкта діяльності, потенціал визначається через готовність до здійснення різних видів діяльності і через можливість досягнення прогнозованих рівнів особового розвитку [7, с. 331].

Творчий потенціал особи порівняно недавно став об'єктом дослідників різних галузей, тому, на наш погляд, поки немає єдиної теоретичної концепції даної проблеми, що не дозволяє прийти до єдності у визначенні і змісті поняття «творчий потенціал», хоч у науковій літературі існує безліч різних точок зору щодо різних підходів щодо цього поняття.

1. Аксіологічний підхід (Л.К. Веретенникова). Творчий потенціал з цієї точки зору є комплексом отриманих і самостійно набутих умінь і навичок як здатність до дії та її реалізації у певній сфері діяльності.

2. Онтологічний підхід (М.В. Колосова, В.Н. Ніколко та ін.). Цей підхід розглядається як характерна властивість індивіда, що визначає його можливості у творчому самовизначенні і самореалізації.

3. Розвиваючий підхід (О.С. Анісімов, В.В. Давидов та ін.). Творчий потенціал представлений як сукупність реальних можливостей, умінь і навичок, певний рівень їх розвитку.

4. Діяльнісно-організаційний підхід (Г.С. Альтшуллер, В.М. Жуковський, Е.В. Колесникова, В.О. Мартинюк, В.А. Моляко, Л.В. Мешерякова, В.Ф. Овчинников, В.Г. Риндак, Н.Д. Ряховських та ін.). За цим підходом творчий потенціал – це якість, що характеризує можливості особи здійснювати творчу діяльність.

5. Здібнісний підхід (Д.Б. Богоявленська, А.В. Брушлинський, І.П. Волков, Ї.В. Яковлева та ін.). Цей підхід ототожнює творчий потенціал з творчими здібностями людини.

6. Енергетичний підхід (Н.В. Кузьміна, Л.Н. Столович та ін.) Творчий потенціал визначається психоенергетичними ресурсами і резервами особи, які виражаються в надзвичайній інтенсивності духовного життя і можуть виявлятися в інших видах діяльності.

7. Ряд авторів розглядає творчий потенціал як інтеграційну якість особи. На думку цих авторів, творчий потенціал – це інтеграційна якість особи, яка:

- відображає можливості актуалізації її сутнісних творчих сил у реальній перетворювальній практиці (П.Ф. Кравчук);

- визначає потребу, готовність і можливість творчої самореалізації і саморозвитку (Е.А. Глуховська, С.Г. Глухова, А.К. Уразова);

- виражає відношення (позиції, установку, спрямованість) людини до творчості (А.М. Матюшкін);

- забезпечує ефективну взаємодію особи з іншими людьми і продуктивність діяльності (Н.В. Зайцева, Д.В. Зайцев, В.В. Серіков).

Існують й інші визначення творчого потенціалу, згідно з якими творчий потенціал розглядається як:

- внутрішня готовність особи до самореалізації у творчій діяльності, що зумовлено: на рівні фізіології – наявністю у кожній людини правої і лівої півкуль мозку зі специфічним функціонуванням і обробкою інформації; на рівні психології – наявністю теоретичного понятійного і теоретичного образного типів думки; на рівні педагогіки – можливістю розвитку і саморозвитку креативності того, хто навчається (Г.Х. Валєєв [8, с. 16]);

- сукупність реальних можливостей, умінь і навичок, що визначають рівень розвитку особи (Г.Л. Піхтовников, Л.Н. Москвічов);

- соціально-психологічна установка на нетрадиційне вирішення протиріч об'єктивної реальності (Е.В. Колесников);

- складне поняття, що характеризується через широкий діапазон здібностей, таких, як лінгвістичні, музичні, математичні, просторові, кінестетичні, між- і внутрішньоособові (G.P. Guilford) [9]).

Різноманіття підходів свідчить про те, що творчий потенціал – це складна інтегральна особистісно-діяльнісна характеристика, що властива людині, включає мотиваційний, інтелектуальний, саморозвиваючий компоненти, які відображають сукупність особових якостей і здібностей, психологічних станів, знань, умінь і навичок, необхідних для здійснення особою творчої діяльності і досягнення

високого рівня розвитку, завдяки актуалізації своїх творчих сил і можливостей у реальній практиці.

У зв'язку з визначенням поняття «творчого потенціалу» не залишає сумніву факт необхідності цілеспрямованої роботи з розвитку творчого потенціалу студентів на факультативних заняттях.

Процес розвитку творчого потенціалу пов'язаний, перш за все, з розвитком творчих здібностей та здібністю особи до її саморозвитку. У межах вищих навчальних закладів розвиток творчого потенціалу студентів найефективніше здійснювати на факультативних заняттях.

Що є факультативними заняттями на сучасному етапі та які їх особливості, цілі і завдання?

Факультативні заняття складають гнучку частину навчального плану. Вони певною мірою диференціюють зміст загальної освіти, наближають його до індивідуальних здібностей, схильностей, пізнавально-практичних запитів тих, хто навчається. Разом із тим факультативи дозволяють повніше і швидше відображати досягнення науки, техніки та культури (шляхом поглибленого вивчення різних аспектів даних галузей), оскільки зміни і доповнення, що вносяться до змісту факультативів, можуть проводитися без перегляду програм і підручників з основних курсів [16, с. 10].

Ю.К. Бабанський розглядає факультативні заняття як навчальні предмети, що вивчаються за вибором і бажанням для поглиблення і розширення науково-технічних знань і практичних навичок. Вони є однією з ефективних форм групового диференційованого навчання, розрахованих на розширення знань, отриманих під час вивчення обов'язкових навчальних програм, на розвиток пізнавальних інтересів, здібностей і на професійну орієнтацію учнів [5, с. 27–28].

Б.Т. Ліхачов вважає, що факультативні заняття є допоміжною формою прогресивного навчання. Вони допомагають, на його думку, заповнити і розширити можливості навчального процесу з метою розвитку індивідуальності, обдарувань, схильностей та інтересів учнів. Вони сприяють розширенню кругозору тих, хто навчається, систематизації інформації, що поступає до них, задоволенню духовних запитів [17, с. 74].

І.Т. Огородников називає факультативні заняття однією з форм навчально-виховної роботи. Їх основне завдання він убачає в поглибленні знань, розвитку здібностей і різносторонніх інтересів учнів. Факультативні заняття є одним із засобів вирішення проблеми диференційованого навчання, оскільки вони дають можливість урахувати індивідуальні особливості й інтереси учнів.

Він вважає, що у процесі факультативних занять відбувається поглиблення знань учнів, розвиток схильностей та інтересів у певній галузі знань або практики, орієнтація на свідомий вибір професії. Факультативи є одним із засобів формування спеціальних навичок для продовження освіти у спеціальних навчальних закладах [21, с. 90].

На думку І.Ф. Харламова, факультативні заняття повинні проводитися на добровільних засадах і за вибором самих студентів паралельно з обов'язковим вивченням навчальних предметів. Вони вирішують такі завдання: а) задоволення запитів у глибшому вивченні окремих навчальних предметів; б) розвиток навчально-пізнавальних інтересів, творчих здібностей і обдарувань учнів. У цьому, на його думку, полягає їх важливе педагогічне значення [24, с. 278].

А.В. Коржуєв вважає, що факультативні заняття як одна з форм диференціації навчання сприяють поглибленню знань, отриманих на заняттях, а введення факультативів дозволяє вирішувати ряд актуальних завдань, серед яких: досягнення значно вищого рівня підготовки з предметів без впливу на рівень підготовки з усіх інших; підвищення вірогідності виявлення природних задатків кожного учня і, як наслідок, кращий розвиток його можливостей [14, с. 23].

Існують і інші думки щодо факультативних занять, де вони розглядаються як така форма навчальної роботи, яка дає можливість поглибити і розширити знання учнів у галузі науки, що їх цікавить [2, с. 51].

Отже, вищезазначене дозволяє дійти висновку про те, що стосовно факультативних занять існують різні точки зору на цілі, завдання і призначення факультативів, але більшість авторів погоджуються з тим, що факультативні заняття є однією з форм навчання, сприяють поглибленню знань, отриманих учнями на заняттях, розвитку їх здібностей і різносторонніх інтересів. З кожної конкретної дисципліни факультативні заняття висувають свої цілі і вирішують специфічні завдання, характерні для даної дисципліни.

Проаналізувавши думки вчених щодо визначення факультативів, їх цілей і завдань, що вирішуються ними з різних предметів, пропонуємо свою дефініцію факультативних занять, виділяємо цілі та завдання, які вирішують факультативні заняття.

На нашу думку, факультативні заняття – це, перш за все, особлива форма навчання, яка вимагає творчого підходу до вибору форм і методів їх проведення, що відповідають інтересам і схильностям учнів, до визначення і розвитку їх індивідуальних здібностей, до

організації творчої навчальної діяльності педагога і творчої самореалізації студента в ній на основі творчого діалогу, відкриває широкі можливості для творчого саморозвитку учнів і викладачів у сфері конкретної дисципліни.

Метою факультативів вважаємо розвиток творчого потенціалу студентів, певних знань, умінь і навичок студентів у сфері конкретної дисципліни, підвищення рівня їх мотивації, творчих здібностей, прагнення до саморозвитку і самореалізації своїх творчих можливостей шляхом створення активного середовища навчання.

Розвиток знань, умінь і навичок відбувається на факультативних заняттях шляхом залучення студентів у різні види діяльності за допомогою різноманітних форм і методів.

Щодо завдань, які вирішуються факультативними заняттями, ми вважаємо за доцільне виділити загальні та специфічні (приватні) завдання.

До загальних завдань відносять:

- розвиток пізнавальних інтересів студентів;
- визначення і розвиток творчих здібностей студентів;
- розвиток прагнення до творчого саморозвитку студентів;
- оволодіння студентами методами науково-дослідної роботи;
- встановлення ефективних і адекватних пропорцій між обсягом теоретичної і практичної підготовки студентів.

До специфічних (приватних) завдань відносять ті завдання, які вирішуються в межах факультативів з конкретних дисциплін. Так, наприклад, у сфері естетичних дисциплін до специфічних завдань належать: підвищення рівня естетичної культури; підвищення мотивації до вивчення цих дисциплін; удосконалення вмінь, де як основні засоби для досягнення цієї мети є види естетичної діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши безліч визначень, які дають дослідники поняттю «творчий потенціал», ми визнали правомірним розглядати творчий потенціал як складну інтегральну особистісно-діяльнісну характеристику, що властива людині, та яка містить мотиваційний, інтелектуальний та саморозвиваючий компоненти, що відображають сукупність особових якостей і здібностей, психологічних станів, знань, умінь і навичок, необхідних для здійснення особою творчої діяльності і досягнення високого рівня розвитку, завдяки актуалізації своїх творчих сил і можливостей в реальній практиці.

Дослідивши різні думки щодо визначення поняття «факультативні заняття» або «факультативи», їх цілей і завдань, що вирішу-

ються ними з різних предметів, ми запропонували свою дефініцію факультативних занять, підкресливши цілі і завдання. Факультативні заняття — це, перш за все, особлива форма навчання, яка вимагає творчого підходу до вибору форм і методів їх проведення, що відповідають інтересам і схильностям учнів, до визначення і розвитку їх індивідуальних здібностей, до організації педагогом творчої навчальної діяльності і творчої самореалізації студента в ній на основі творчого діалогу, що відкриває широкі можливості для творчого саморозвитку учнів і викладачів у галузі конкретної дисципліни.

Метою факультативів є розвиток творчого потенціалу студентів, певних знань, умінь і навичок студентів у галузі конкретної дисципліни, підвищення рівня їх мотивації, творчих здібностей, прагнення до саморозвитку і самореалізації своїх творчих можливостей шляхом створення активного середовища навчання.

Література

1. *Андреев В.І.* Діалектика виховання і самовиховання творчої особи / В.І. Андреев. Казань: Вид-во Казанського університету, 1988. — 238 с.
2. *Артеменко Е.Б.* Факультативний курс з синтаксичної стилістики / Е.Б. Артеменко, Е.А. Назіпова, А.К. Соколова, Р.Ф. Тітова. — Воронеж: Вид-во Воронежського Держ. ун-ту, 1970. — 89 с.
3. *Бердяєв Н.А.* Філософія свободи. Сенс творчості / Н.А. Бердяєв. — М.: Правда, 1989. — 607 с.
4. *Банков Ф.Я.* Вчення і творчість / Ф.Я. Банков. — Ленінград: Лен із-дат, 1979. — 149 с.
5. *Бабанський Ю.К.* Педагогіка: Навчальна допомога для студентів пед. ін-тів / Ю.К. Бабанський. — М:Освіта, 1983. — 608 с.
6. *Виготський Л.С.* Педагогічна психологія / Під ред. В.В. Давидова. — М: Педагогіка. 1991. — 480 с.
7. Велика Радянська енциклопедія. — М.: Рад. енциклопедія — 3-є видання, Т. 25, 1972. — С. 331.
8. *Валеев Г.Х.* Педагогічні умови розвитку молодшого школяра позаурочної літературно-творчої діяльності: Дис. канд. пед. наук / Г.Х. Валеев: Уфимський Держ. ун-т. — Уфа, 1994. — 172 с.
9. *Глотова Г.В.* Розвиток творчого потенціалу майбутніх інженерів у вузах США і Західної Європи : Автореф. дис. канд. пед. наук / Г.В. Глотова: Каз. держ. технолог. ун-т. — Казань, 2006. — 23 с.
10. *Давидов В.В.* Теорія розвиваючого навчання / В.В. Давидов. — М.: ІНТОР, 1996. — 544 с.
11. *Е. ван. Ейнен.* Розвиток творчості в науці / Е. ван. Ейнен // Наука і суспільство. №2 — 1985. С. 63 — 71.
12. *Жуганов А.В.* Творча активність особи. Зміст, шляхи формування і реалізації / А.В. Жуганов. — Ленінград: Наука, 1991. — 143 с.

13. *Коханович Л.І.* Розвиток творчої активності студентів в процесі учбової, наукової, виробничої і суспільно-політичної діяльності / Л.І. Коханович, Т.П. Севост'янова та ін. – М: НІІВШ, 1990. – Вип.2 – 52 с.
14. *Коржуєв А.В.* Сутнісний підхід в педагогічному дослідженні / А.В. Коржуєв // Педагогіка. №2 – 1988. – С. 29 – 34.
15. *Лернер І.Я.* Дидактичні основи методів навчання / І.Я. Лернер. – М.: Педагогіка, 1981. – 116 с.
16. *Лебедев П.А.* Лекції з дидактики (факультативний курс) / П.А. Лебедев. – М.: МДУ, 1974. – 156 с.
17. *Ліхачов Б.Т.* Педагогіка. Курс лекцій / Б.Т. Ліхачов. – М.: Юрайт, 1999. – 528 с.
18. Creativity and Innovation in Engineering. Ed. By S.A. Gregory. London, 1972. – 313 p.
19. *Нечаєв Н.Н.* Моделювання і творчість / Н.Н. Нечаєв. – М: Знання, 1986. – 92 с.
20. *Нойнер Г.* Резерв успіху – творчість / Р. Нойнер, Ст. Калвейт, Х. Клейн. – М.: Педагогіка, 1989. – 120 с.
21. *Огородніков І.Т.* Педагогіка школи. Навчальна допомога для студентів пед. ін-тів / І.Т. Огородніков. – М.: Освіта, 1978. – 320 с.
22. *Пономарьов Я.А.* Психологія творчості і педагогіка / Я.А. Пономарьов. – М: Педагогіка, 1976. – 280 с.
23. *Попов Л.М.* Ініціатива і спілкування в творчості / Л.М. Попов. – Казань: КДУ, 1983. – 88 с.
24. *Харламов І.Ф.* Педагогіка / І.Ф. Харламов. – М.: Вища шк., 1990. – 576 с.